

תוכן העניינים

7	מירי אליאב-פלדון: דברי פתיחה
11	הקדמה
13	פרק ראשון "אוהב העניים": צמיחתה של מידה טובה
13	מ"אוהב העיר" ל"אוהב העניים"
28	"טוב אשר תתן משתקח": מפאולוס ועד קונסטנטינוס
38	אחרי קונסטנטינוס: זכות יתר וסעד לעניים
	פרק שני
57	"מושלי העניים": הבישופים ועריהם
	פרק שלישי
87	"ענווה ושפלות רוח": עוני וסולידריות באימפריה הרומית המזרחית
127	הערות
163	מפתח

"אוהב העניים": צמיחתה של מידה טובה

מ"אוהב העיר" ל"אוהב העניים"

בשלושת הפרקים הבאים אדון בהשלכותיה החברתיות והדתיות של מהפכה בתפיסת העולם החברתית, שהתרחשה בד בבד עם עליית כוחה של הכנסייה הנוצרית והתבססותה באימפריה הרומית בעת העתיקה המאוחרת, כלומר בין השנים 300–600 לסה"נ. מהפכה זו קשורה קשר הדוק להתחזקות מעמדו של הבישוף הנוצרי כמנהיג חשוב בחברה הרומית, שכן מעמדו של הבישוף הנוצרי נתפס על ידי בני זמנו כנובע במידה רבה מתפקידו כמגן העניים. הוא היה דוגמה מובהקת ל"אוהב העניים": "בישוף האוהב את העניים, איש עשיר הוא, ועירו וגלילו יוקירוהו".¹

אך לא רק הבישופים נדרשו להיות אוהבי עניים. "אהבת העניים" הייתה לתכונה הנדרשת מאיש ציבור, ואף מן הקיסרים הנוצרים ציפו לנהוג על פיה. ה־humanitas של הקיסרים, כלומר התכונה של השליט הטוב והנדיב שיוחסה להם בתקופה הקלאסית, כללה ברבות הימים דאגה מופגנת לגורל העניים. בשנת 451 הכריזו וְלִנְטִינִיאנוס השלישי וּמְרִקִיאנוס, קיסרי האימפריה הרומית המערבית והמזרחית, כי "מאפיין אחד של שלטוננו הנדיב הוא דאגה לפרנסת העניים למען הבטיח כי לא ירעבו ללחם".² מצבות רבות של בעלי אמצעים נוצרים ויהודים ברחבי העולם הרומי מלמדות כי תארים כגון *amator pauperum*, *philoptôchos* (אוהב עניים), *elemosinarius* (מסור למתן צדקה), או *philentolos* (אוהב המצוות, במיוחד המצווה לתת לעני די מחסורו) ננקטו כדי לשבח גברים ונשים בני המעמד הגבוה.³

מן המפורסמות היא שבכל הנוגע לדאגה לעניים התחנכו הכנסיות הנוצריות על ברכיה של היהדות. בעת העתיקה המאוחרת המשיכה היהדות להיות יריבה ראויה לנצרות, ומאמציה (על פי דרכה) למען העניים היו שקולים לאלה של הכנסייה הנוצרית.⁴ עובדה זו הייתה ברורה לגמרי

לקיסר הפגני האחרון, יוליאנוס הכופר, כשהשווה את הרגלי הצדקה של אחיו הפגנים למעשי הצדקה של היהודים והנוצרים באופן שלא החמיא לראשונים. בהגיעו לאַנקִיָּה (אַנקָרָה של ימינו) בשנת 362, בדרכו לגבול עם ממלכת הפרתים, כתב יוליאנוס לארסקיוס (Arsacius), הכוהן העליון של הפרובינקיה גָּלְטִיָּה. במכתב זה הודיע הקיסר לארסקיוס כי בכוונתו לספק מדי שנה לכוהנים ולמקדשים הפגניים בגלטיה יותר מ־30,000 מוֹדִים של תבואה (כ־200 טון), ו־60,000 פינט יין (34,000 ליטרים או 7,500 גלונים). אספקה זו תשמש לייסוד מערכת סעד לעניים פגנים, המבוססת על דגם פעולתם של היהודים והנוצרים בתחום זה:

הקם בכל עיר ועיר אכסניות רבות ללינת זרים [כלומר לנוודים עניים] למען יהנו מרוחב לבנו... הנני מורה כי יש לתת חמישית מן הסכום לעניים המשמשים את הכוהנים, ואת השארית יחלקו אנשינו לנוודים ולקבצנים. הרי בושה היא שבעוד שיהודי לעולם אינו נאלץ לחזור על הפתחים, והגלילים הכופרים [הנוצרים] מסייעים לא רק לענייהם אלא גם לעניינו, גלויה לכול העובדה כי אנו [כלומר הכוהנים הפגנים] איננו נוקפים אצבע למען אחינו.⁵

לכבוד ולעונג הוא לי לצטט בסדרת ההרצאות לזכרו של מנחם שטרן פסקה ידועה זו מתוך הכרך השני של מפעלו הסמכותי, אסופת המקורות הקלאסיים על יהודים ויהדות: *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*. בכרך זה (העוסק בשלהי התקופה הקלאסית) זוכות הבחנותיו של יוליאנוס על היהדות ועל מנהגיה החברתיים למקום של כבוד.

אך אפילו מבקר חד־הבחנה כקיסר יוליאנוס לא הבין עד כמה שינתה צמיחתה של הפעילות הנוצרית המאורגנת למען העניים את תפיסתה העצמית של החברה בעת העתיקה המאוחרת. גם אנחנו, המודרניים, פוטרם תופעה זו כמובנת מאליה. הנוהג שרווח באימפריה הרומית המאוחרת "לדאוג לעניים" אינו טעון בעינינו בירור נוסף. אנו תופסים עניין זה כתוצאה טבעית לגמרי של ניצור העולם הרומי, כתולדה בלתי נמנעת, ובעיני רובנו גם תולדה מבורכת, של ניצחון ה־*Evangelium der Liebe und Hilfeleistung*, כלומר ניצחון בשורת האהבה והצדקה, שבה ראה אדולף פון הרנק (Harnack) גורם מרכזי לעליית כוחה של הכנסייה, כמתואר בספרו החשוב על המיסיון והתפשטות הנצרות.⁶

”אוהב העניים”: צמיחתה של מידה טובה

למעשה, ההבדל בין מעשיהם של יהודים ונוצרים למען העניים לבין אלה של הפגנים לא היה נעוץ רק בהיקף הפעולות ובמידת הארגון והמסירות שהייתה כרוכה בהן. יש לאמץ לא מעט את הדמיון ההיסטורי כדי להבין שבשנת 360 ”אהבת העניים” הייתה תכונה חדשה יחסית (ומשנית בחשיבותה בעיני מי שהתמסרו לעסקי הכלל), ופעולות מאורגנות לסיוע לעניים היו מעשים שחתרו תחת דרכים מסורתיות וחיוניות עדיין של נתינה לחברה, שלא כללו מתן צדקה במישרין לעניים.

אולם, לעת עתה נניח לדברים אלה ונפנה לסקירה כללית של הנתינה לחברה במאות הרבות שלפני עליית הנצרות. בסקירה זו חשוב להדגיש כי במשך כאלף שנים, תחילה ביוון ואחר כך ברומא, ”סגנון” ייחודי של נתינה לכלל שיקף את דימויה העצמי של הקהילה שהפיקה תועלת מן התרומה. נדבן גדול בקהילה כזו היה אמור לתרום לקבוצה מסוימת ולה בלבד. וקבוצה זו בהגדרתה לא כללה את ה”עניים”.

נתבונן תחילה בנדבנים. עובדה מאלפת היא שמימי עיר המדינה (הפוליס) היוונית ועד לאימפריה הרומית המאוחרת, הערים – החברות המיוחסות ביותר ובעלות המודעות העצמית הרבה ביותר בתרבות הקלאסית של אגן הים התיכון – היו תלויות במידה שאינה חדלה להפתיע את החוקרים בנכונותם הבלתי מוגבלת לכאורה של תושביהן העשירים והחזקים ביותר לתרום לטובת שגשוג הכלכלי והפוליטי.⁷ סיפור תולדות הערים והמוסדות הפוליטיים השונים כולל במודע מוטיב זה של תרומה ספונטנית, ואף גחמנית לעתים, של העשירים המעטים. מאות רבות לפני שהכריז פאולוס הקדוש (בהקשר אחר לגמרי כמובן מזה של תרומה לגוף האזרחים) כי ”הנתן בלב שמח (*hilaron dotén*) יאהב אתו אלהים” (אל הקורנתיים ב, ט 7), הביעו היוונים והרומאים את הערצתם כלפי ה”נותנים בלב שמח” ואת תלותם בהם. וככל שהנתינה הייתה ”בלב שמח” יותר כך היה טוב יותר, כי מי שנתן ”בלב שמח” בהזדמנות אחת, לבטח ייתן שוב בעתיד.⁸ כך אירע שהמונחים היווניים *euergesia* – ”עשיית טוב” דרך תרומה למטרות ציבוריות, *euergetés* – להיות ”עושה טוב”, איש התורם למפעלים ציבוריים ו-*philotimos* – ”רודף כבוד”, כלומר מי שבולט בין עמיתיו בתרומתו הנדיבה לקהילה, נקשרו עם מעשים שהאליטות בעולם הקלאסי וכן אנשי העיר הפחותים במעלה העריכו במיוחד.

כחוקרי ההיסטוריה החברתית והפוליטית של העולם העתיק אל לנו

ללכת שולל בנוגע למניע של רבים כל כך שתוארו כאוהבי עירם אהבת נפש. ה־*euergetés*, "עושה הטוב", לא היה בהכרח פילנטרופ אלטרואיסטי. הוא היה יכול להיות בעל קרקעות עשיר שמצא שהשעה כשרה להוביל את תבואתו לשוק ולהציעה למכירה, וכך קצר לעצמו רווח נאה, נוסף על התהילה שנקשרה מעתה בשמו כמי "שהציל את עירו מחרפת רעב".⁹ לפי מראית העין המקובלת בתקופה הקלאסית, ביטויים שהדגישו את נדיבותו האישית של הקיסר כלפי הפלבס (*plebs*) של רומא, העיר "שלו" בה"א הידיעה, הבליעו למעשה את דבר סמכותו העליונה. ואולם באופן אידיאלי הקיסרים נתנו ברוחב יד ל־*populus Romanus*, לעם הרומאי, כדי להביע את אהבתם לאזרחי העיר "שלהם", ולא כביטוי לעוצמתם.¹⁰

מה שחשוב הוא שבתיאור מקרים כגון אלה נרמז כי תחושת השליחות האישית של אזרחים עשירים אלה, שבאה לידי ביטוי בהחלטתם להקריב מהונם הפרטי למען הכלל, הייתה מנוף למהלך כלכלי או פוליטי שלם. בשנת 300 היה העולם הרומי מלא בערים שחורבותיהן מעוררות את סקרנותם של ארכאולוגים והיסטוריונים גם בימינו. שרידיהן המונומנטליים משקפים היסטוריה מקומית קפואה באבן של קהילה אזרחית שנבנתה לאט ובהתמדה במשך מאות שנים באמצעות תרומות חוזרות ונשנות שהוענקו לקהילה. עתיקות בית שאן, סקיתופוליס העתיקה, מן התקופה הרומית תשמשנה לנו דוגמה: "קשה לתאר את פארה של סקיתופוליס הרומית ללא התרומה הארכיטקטונית והאמנותית של אנשים פרטיים חדורי רוח אזרחית, שקישטו את העיר באהבה ובמסירות כמו גם בתקווה לכבוד ולתהילה שיהיו מנת חלקם מצד חבריהם האזרחים".¹¹

הקהילה שהנדבנים האלה, "עושי הטוב", פנו אליה ובתרומתם סייעו להגדירה נתפסה בראש ובראשונה כקהילה "אזרחית". זו הייתה קודם כול העיר שקיבלה את המתנות, ואם לא העיר אז גוף האזרחים, הדמוס (*demos*) או הפופולוס (*populus*) של העיר.¹² לעולם לא הענייים. דגם החברה "האזרחית", כפי שניתן לקרוא לו, משל בכיפה. העשירים ראו עצמם כ"אזרחים מן השורה" של הקהילה הייחודית שבה חיו – העיר "שלהם". הם היו אמורים לאהוב אותה, וביקשו להתהדר בתואר *philopatris*, "אוהב עיר מולדתו", ולא בתואר *philoptôchos*, "אוהב עניים". עושה הטוב ביטא את אהבתו לעירו בשפע המתנות שהעניק לה כדי להאדיר את שמה ולהרבות את הנוחות והעוצמה של אזרחיה. נדבנים

”אוהב העניים”: צמיחתה של מידה טובה

הקדישו בניינים ציבוריים ל”עיר” או העניקו מתנות לגרעין ”אזרחים” מסוים: לְדְמוּס, לפופולוס או לפלבס. עם גרעין האזרחים הזה נמנו באופן אידיאלי צאצאיהם של אזרחים ותיקים ומי ששייבתם בעיר ממושכת.¹³ ואם נאמר פה ושם על פלוני שהוא עני, הכוונה היא לאזרח שנמצא בסכנת התרוששות ועלול לרדת מנכסיו, ולא למי שכבר מצוי בתחתית החברה.¹⁴ רעיון ”החברה האזרחית” לא הותיר מקום ל”עניים” העיר האמתיים, שהיו במרבית המקרים מהגרים חסרי כול, לא־אזרחים החיים בשולי החברה. הדבר נכון גם לגבי הארגון הנרחב לחלוקת מזון חינם וצורות אחרות של סעד שהעניקו הקיסרים לפלבס של רומא ושל ערים איטלקיות אחרות במאה הראשונה.¹⁵ רבים מהנהנים ממתנות הקיסר היו ללא ספק ”עניים”. בין הפלבס של רומא היו רבים שסבלו בקביעות מתת־תזונה והיו חשופים יותר למחלות.¹⁶ הם נזקקו ללחם ה”אזרחי” כדי להקל את מצוקת הרעב. אבל הם לא קיבלו את הלחם הזה בשל היותם ”עניים”. הם קיבלו את הלחם משום שיכלו להמציא *tessera*, פיסת חרס שהעידה (כמין דרכון מודרני) כי הם ”אזרחים”.¹⁷ ברומא ובערים אחרות החזיקו ברשותם אזרחים אמידים רבים בטְסֵרוֹת זהות, ואף שכלל לא היו עניים, הם קיבלו אותה כמות של תבואה שקיבלו האזרחים העניים יותר.

אם כן, הרעיון של ”אהבת העניים” לא צמח באופן טבעי מן האידיאלים של התרומה למטרות ציבוריות ששלטו במחשבתה של החברה היוונית ושל החברה הרומית וקבעו את פעולות הנדבנים בהן. רעיון זה היה יכול להתייצב בראש סולם הערכים רק כאשר נחלשה התפיסה העתיקה ו”האזרחית” של הקהילה. הצדקה הנוצרית והיהודית בעת העתיקה המאוחרת לא נמנתה עם הדרכים הרגילות הרבות של מתן תרומה, פעולה שאולי נעשתה במסירות גדולה מתמיד, אך לא הייתה יוצאת דופן מכל בחינה אחרת. היא סימנה את תחילתה של דרך חדשה. מגמה חדשה זו זכתה למעמד סמלי גדול, מעל ומעבר למידה ולתועלת הממשיות שלה. לעתים קרובות הוצג הדבר כאתגר לדימוי הקלאסי, הפגני, של הקהילה ”האזרחית”, משום שבזכותה נפתחו לרווחה אופקיה הצרים של החברה. בעולם החברתי שעוצב על פי מבנה העיר הקלאסית הבחינו רק בקיומם של האזרחים. נוכחותם החיונית של האזרחים האפילה בערים רבות על המסה האפורה של העניים שחיו בתוכן, ואף היטיבה לחסום ולהרחיק מן העין את הנוף המשמים של אזורי הכפר. בדגם החדש של החברה, שעתיד

לשלוט בתמונת העולם החברתית בימי הביניים הנוצריים ועד אחרי עידן הרפורמציה, צוירה החברה כאחדות חובקת כול, הכוללת בתוכה הן את העיר והן את הכפר.

חברה כוללת זו הוצגה עתה באופן גלוי כחברה הנחלקת לעשירים ולעניים, כשעל העשירים מוטלת החובה המוסרית לתמוך בעניים. העניים (שתוארו לעתים קרובות בפתוס מצמרר) הם שתבעו בנוכחותם השקטה מן העשירים לתת, ובראש ובראשונה להם. מעתה נדרשו העשירים להתבונן ברבדיה השונים של החברה – במשפחתם, בבני התלות שלהם, ובחבריהם האזרחים – ולהתמקד, כמו בתמונת תקריב דרמטית, במי שנמצאים בתחתיתה. הקשר בין העשירים לעניים פעל כמעין מלחציים הסוגרים בשתי זרועות את החברה כולה ומצמידים זה לזה את בניה. במעשיו של "אוהב העניים" הייתה חבוייה אמירה בעלת משמעות סמלית באשר ללכידותה של הקהילה האנושית. האירוע הדרמטי של נתינה לחברה לא תואר עוד כתרומה של העשירים לעוצמת עירם ולחוזק אזרחיה, אלא כמחווה המבקשת לגעת מרצון בשוליה הקיצוניים של החברה (כלומר בעניים).

אנו חייבים את הבנת המשמעות של השינוי האדיר הזה שחל בתמונת העולם החברתית, מזו העתיקה לזו של ימי הביניים, לשלושה מחקרים רבי ערך. כבר בשנת 1939 עמד הנדריק בולקשטיין (Bolkestein) בספרו *Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum* על ההבדל התהומי בין מושגים יוונים-רומיים של נתינה לקהילה מזה, לבין האידאל של דאגת העשירים ובעלי האמצעים לעניים, שבולקשטיין ייחס למזרח הקרוב הקדום, מזה. הוא טען כי אידאל זה שאינו קלאסי עלה לגדולה עם עליית הנצרות ועם קריסתה הרת האסון של הכלכלה הרומית במאה השלישית.¹⁸

ואולם פריצת הדרך בהבנתנו את משמעות השינוי הזה אירעה רק בשנות השבעים המאוחרות של המאה העשרים, בעיקר בחוגים צרפתיים. בשנת 1976 הופיע מחקרו מעורר המחשבה של פול ון (Veyne) על השקפת עולמם של הנדבנים ומטרותיהם בתקופות ההלניסטית והרומית, *Le Pain et le Cirque* (לאחרונה פורסמה מהדורה מקוצרת בשפה האנגלית: *Bread and Circuses*), שבו הוא עומד על ייחודן של הדרכים המקובלות לתרומה לציבור ועל תפיסת המחויבות החברתית, שלא היו בשום אופן מבשרי הרעיון הנוצרי של "אהבת העניים".¹⁹ ובשנת 1977 התפרסם ספרה של

”אוהב העניים”: צמיחתה של מידה טובה

אוולין פטלזין (Patlagean): *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance: 4e–7e siècles*, הנחשב בתחום ההיסטוריה החברתית לאחד המחקרים הנועזים ביותר של האימפריה המאוחרת. בספר זה היא מתארת כיצד החברה בעת העתיקה המאוחרת, שהאליטה שלה במאה הרביעית הייתה עדיין מחויבת לרעיון של חברה ”אזרחית”, הפכה לחברה שהוגדרה במונחים ”כלכליים” כנים יותר כחברה החובקת את כל בני האדם, ה”עשיר” וה”עני”, בעיר ובכפר.²⁰

מחקריהם של בולקשטיין, ון ופטלזין מוכיחים בבירור כי בעת העתיקה המאוחרת חל שינוי עמוק בדימוי העצמי של החברה. אך בקריאה חוזרת אין אלא לתמוה על האופן שבו גימדו ספרים אלה את חשיבותה של הצדקה הנוצרית בשינוי זה, אף שמקומה לא נפקד כליל. הדאגה הנוצרית לעניים נכללה במה שהוצג כשינוי אדיר במבנה ובאידיאולוגיה של החברה הרומית בעת העתיקה המאוחרת. מחקרים אלה מציגים את הדרשות הנוצריות בנושא הדאגה לעניים ואת הסיוע המאורגן לעניים כסימפטום אחד מני רבים של שברה של העיר העתיקה. במהלך המאות הרביעית והחמישית קרסה החברה ”האזרחית” הגאה של התקופה הקלאסית, לא בגלל הדרשה הנוצרית או הפעילות הנוצרית בקרב העניים, אלא בשל לחץ אילם שעלה מלמטה. הערים לא היו מסוגלות להמציא פתרון לצורות המצוקה החדשות שהתפתחו בפרובינקיות המזרחיות למן המאה הרביעית ועד לראשית המאה השישית בעקבות גידולה המתמיד של האוכלוסייה. מהפכה דמוגרפית לא צפויה זו הולידה מספר חסר תקדים של עניים שמצוקתם העיקה הן על העיר והן על אזורי הכפר. ככל שהערים מלאו בעניים שהמצוקה נתנה בהם את אותותיה, כך כרעו רעיון החברה האזרחית ומוסדות העיר שביטאו אותה תחת משקלם העודף. לא היה אפשר להתייחס אליהם כאל ”אזרחים”, אך שוב לא היה אפשר להתעלם מהם, כפי שנעשה בעבר בחברה האזרחית הסגורה.²¹ האימפריה הרומית המאוחרת, על פי תיאורה של פטלזין, איננה פשוט חברה ש”התנצרה”. זו חברה שבה נחשפה סוף סוף בבירור התהום הפעורה בין עשיר לעני, ובלשונה: [”עתה] ניכר היה העוני בכל מערומיו הכלכליים, חף מכל כיסוי אזרחי שבו הסתירה רומא את מציאות חייה.”²²

העלייה בחשיבותה של הפעילות הנוצרית למען העניים משקפת את המצב החדש הזה. הדרשות הנוצריות על אהבת העני יצרו אוצר מילים חדש

ששימש לדיבור על החברה הפוסט־קלאסית החדשה, שבה נחלשה ההבחנה בין אזרח ללא־אזרח. אך מאמצי הנוצרים כשלעצמם לא הובילו לנפילתה של העיר העתיקה ולערעור ההשקפה לגבי הסדר החברתי הנכון הקשור בה. בניסוחה של פטלז'ן: "כלום לא היו דרשות אלה נגזרת של המצב עצמו? [חלק מן] ההיסטוריה שראשיתה בנחשול האדיר של עניים שהציף את החברה הנוצרית העתיקה ופירק ככל הנראה את המבנה המסורתי שלה".²³

אם אני חולק על חברי ועמיתי, פול ון ואוולין פטלז'ן, מלומדים שעבודותיהם היו לי במהלך שני העשורים האחרונים מקור השראה והנאה, אין פירוש הדבר שאני שולל את השקפתם הכוללת – האופן המדויק והמפורט שבו הם מתארים את המעבר מדגם אחד של חברה למשנהו בעת העתיקה המאוחרת. במבט לאחור בעשורים שחלפו מאז פרסום המחקרים, נדמה לי כי הם שרטטו בכישרון רב את הקטבים שהחברה הרומית נעה ביניהם ככל שהתרחקה משורשיה העתיקים ודמתה יותר ויותר לחברה הנוצרית בימי הביניים. ואולם דבר אחד הוא לאפיין תהליך היסטורי ודבר אחר הוא להסבירו.

אני מעוניין אפוא לעמוד על כמה מן הדרכים שנקטו הבישופים, מנהיגיה של הכנסייה הנוצרית, כדי להשליט את כוחם בעניינים שסייעו להניע את התהליך ההיסטורי הזה. שכן הבישופים ועוזריהם – הדיוטות וכמרים כאחד, היו יותר מסימפטום של התמורה. הם היו מחולליה. אומר זאת ללא כחל ושרק: במובן מסוים הבישופים הנוצרים המציאו את העניים. הם עלו לעמדות הנהגה על ידי כך שהסבו את תשומת הלב הציבורית יותר ויותר לבעיית העניים. הם טענו כי פעולותיהם הן מענה לצרכיה של קבוצה שלמה של בני אדם (העניים), וכי הם משמשים לה לפה. פעולות אלה תרמו באופן מכריע להתרחשותו של השינוי שאת משמעותו מתארים ון ופטלז'ן באופן כל כך משכנע. צעד אחר צעד החדירו הבישופים את המושג החדש והמיוחד של "אהבת העניים" לתחומים שהחברה העתיקה ייחסה להם משמעות רבה. כוונתו של ספר זה היא לשרטט בקצרה ובאורח ניסיוני את הצעדים החשובים ביותר שנקטו הבישופים ואת הנסיבות שבהן פעלו.

אך לא אקדים את המאוחר. חשוב להדגיש כבר בראשית הדברים כי כאשר מבקשים להתחקות על האופן שבו דגם אחד של חברה מאפיל על דגם אחר ותופס בהדרגה את מקומו, יש לנהוג זהירות כדי לא להילכד בקסמן של התבניות הרעיוניות עצמן. שינויים החלים בחברה אדירת